

UDK: 323.2 (497.6) “199”

Izvorni naučni rad

Sabina Veladžić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

sabina.veladzic@iis.unsa.ba

Kreatori bošnjačkog društva u Bosni i Hercegovini početkom 1990-ih

Apstrakt: Početkom 1990-ih, djelovanjem različitih faktora unutar evropskog i jugoslavenskog društveno-političkog konteksta, iniciran je proces “stvaranja”, jačanja i zaokruživanja muslimanskog / bošnjačkog vjersko-nacionalnog društva. Paralelno sa tim procesom započinje i dezintegracija bosanskohercegovačkog društva kao “zamišljene” i, tokom više od dvije prethodne decenije, promovirane cjeline. Autorica se u tekstu koji slijedi bavi utemeljiteljima bošnjačko-muslimanskog društva pred prve demokratske izbore u Bosni i Hercegovini, 1990. godine: novoizrastajućom političkom elitom i njenim idejnim koncepcijama koje se tiču Bosne i Hercegovine, Bošnjaka / Muslimana, muslimana, kulturnom inteligencijom koja dograđuje / potvrđuje narativnu strukturu i oblikuje diskurs koji postaje temeljem za kolektivno nacionalno-kulturno samorazumijevanje Bošnjaka, te vjerskim strukturama unutar Islamske zajednice koje pružaju logističku podršku političkim elitama u predizbornoj utrci i potiču proces reislamizacije Bošnjaka / Muslimana.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Bošnjaci / Muslimani / muslimani, srpski nacionalizam, islamski fundamentalizam, nacionalno-kulturna

inteligencija, Islamska zajednica, SDA, bošnjaštvo, građanski inkluzivitet, nacionalno-kulturni ekskluzivitet

Abstract: In the early 1990s, partly due to the impact of various factors within the European and Yugoslav socio-political context, the process of the Muslim / Bosniak religious / national society “creating” and strengthening had been initiated. In parallel with this process, the disintegration of the Bosnian society, as “imagined” and, for more than two previous decades, promoted social and cultural entity, had begun. The following article deals with the founders of the Bosniak / Muslim national / religious society, before the first democratic elections in Bosnia and Herzegovina, in the early 1990s: the emerging political elite and its ideological concepts concerning Bosnia and Herzegovina and Bosniaks / Muslims; cultural intelligentsia, which shapes discourse that becomes the basis for the self-understanding of national / religious community; and religious structures within the Islamic community that provide logistical support to political elites in the electoral race and encourage the process of re-islamization of Bosniaks / Muslims.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Bosniaks / Muslims, Serbian nationalism, Islamic fundamentalism, national-cultural intelligentsia, Islamic Community, Party of Democratic Action, civic inclusivity, national exclusivity

Uvodna napomena

Da li je Bosna i Hercegovina, u svom dugom povijesnom razvoju, ikada predstavljala jedinstveno društvo ili, pak, zbir vjerskih / nacionalnih društava ideološka je dilema i smatram da se izrazito kompleksna i slojevita povijesna stvarnost ne može reducirati ni na jednu od dvije, idejno pojednostavljene, teze koje imaju funkciju legitimiziranja opstojnosti, tj. podjele Bosne i Hercegovine. Sintagmom *bošnjačko društvo*, u naslovu, autorica ne implicira, niti niječe, postojanje zasebnog bošnjačko-muslimanskog društva unutar teritorijalnog okvira Bosne i Hercegovine, početkom 1990-ih, već ukazuje na paradigmatičko nastojanje novoizrastajućih

bošnjačko-muslimanskih političkih i etnonacionalnih elita, tj. kulturne i vjerske inteligencije, da takav ekskluzivni entitet zaokruže i ojačaju.

Povijesni kontekst

Revolucije za “baršunastim stolom” u Istočnoj Evropi 1989. godine,¹ uprkos globalnoj potrošenosti i krizi komunizma, kao ideologije i kao sistema, potkraj 20. stoljeća, zatekle su sudionike rezultirajući onim što se prije koju godinu činilo nemogućim, te signalizirale, za idejno-politički preobražaj Bosne i Hercegovine i Jugoslavije zainteresiranim grupama, da je silazak komunizma sa “lokalne” političke scene moguć. I Jugoslavija, i Bosna i Hercegovina unutar nje, u to su se vrijeme već nalazile u nekoj vrsti ekonomskog i političkog rasula. Insistiranje srbijskog državnog i partijskog vrha na ustavnim promjenama i uporedni, od istog tolerisani, a poslije i sprovedeni proces homogenizacije Srba potaknuli su uzvratno nacionalne homogenizacije širom Jugoslavije.² Ipak, pored toga što su srpski nacionalizam i dotrajalost jugoslavenskog samoupravljačkog modela, koji je počeo predstavljati kočnicu ekonomskog i demokratskog razvoja za neke republike,³ potaknuli buđenje nacionalizama ostalih jugoslovenskih naroda, prvenstveno onih kojima su Srbi, u njihovom nacionalnom konstituisanju, bili *Drugi*,⁴ svaki od tih nacionalizama imao je i svoju unutarnju logiku razvitka i nadovezivao se, početkom 1990-ih, na vlastiti idejni povijesni kontinuitet.

¹ O karakteru tih revolucija vidjeti u: Padraic Kenney, *Breme slobode – Istočna Evropa nakon 1989. godine*, (Zagreb: Srednja Evropa, 2007).

² O tome vidjeti u: Sabina Veladžić, *Bošnjaci u Bosni i Hercegovini od 1990. do 1992. godine: Uzroci i sredstva nacionalne homogenizacije*, rukopis magistarskog rada odbranjenog na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 7. 9. 2011.

³ Božo Repe, “Slovenija i Slovenci u Jugoslaviji. Zašto su ušli i zašto su izašli: tri slovenačke odluke o jugoslovenstvu”, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017), 172-199.

⁴ O *Drugom* naspram kojeg se gradi diskurs o vlastitom kolektivnom identitetu i njegovom povijesnom razvoju vidjeti u: Iver B. Nojman, *Upotrebe drugog. “Istok” u formiranju evropskog identiteta*, (Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku / JP Službeni glasnik, 2011).

Društveno-politička destabilizacija i tronacionalna dezintegracija Bosne i Hercegovine inicirana je, prije revolucija u Istočnoj Evropi, kroz manje ili više suptilne oblike propagande, raspojasana i demonstrativna vjerska i nacionalno-kulturna hodočašća, prvenstveno i dominantno srpskog naroda, te kroz niz afera – Agrokomerc, Neum, Moševac itd. – koje su za cilj i posljedicu imale diskreditaciju bosanskohercegovačkih političara koji su, sredinom 1960-ih, stupili na političku pozornicu Bosne i Hercegovine te, do druge polovine 1980-ih, radili na afirmiranju ove republike kao ravnopravne federalne jedinice unutar Jugoslavije.⁵

Bošnjačko-muslimanska izrastajuća politička i vjersko-nacionalna elita je, u uslovima opisanih jugoslavenskih međunacionalnih napetosti – u kontekstu kojih su se, od strane srbijanske propagandne mašinerije i dijela srpske kulturne inteligencije, Bošnjaci sumnjivali za islamski fundamentalizam, kroz šta se implicitno dovodio u pitanje njihov nacionalni individualitet i opstanak Bosne i Hercegovine kao multikulturalnog, a ipak jedinstvenog društvenog i državnog entiteta⁶ – osjećajući impuls novog doba, željna da vlastita idejna uvjerenja i anticipacije pretvori u stvarnost, koracima sa neizvjesnim ishodom, počela ispipavati svoje limite. Proces vjersko-nacionalnog okupljanja, stranačkog organiziranja i nacionalno-kulturnog institucionaliziranja Bošnjaka dobio je na zamahu.

Dakle, krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini, tradicionalni etno-nacionalizam postaje “nova” idejno-politička paradigma. U takvom konjunktornom povijesnom kontekstu više

⁵ O navedenim aferama vidjeti: Sabina Veladžić, “Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem osamdesetih godina 20. stoljeća – ‘stvaranje preduslova’ za tronacionalnu dezintegraciju”, *Historijska traganja*. Sarajevo: Institut za istoriju, 7/2011, 201-229. O aferi Agrokomerc, za koju se smatra da je uništila nezavisnost bosanskohercegovačke vlasti u drugoj polovini 1980-ih, vidi: Admir Mulaosmanović, *Bihaćka krajina 1971.–1991. (utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj)*, (Sarajevo: Institut za istoriju, 2010).

⁶ Bosanskohercegovačka komunistička politička elita insistirala je, od 1960-ih, na Bosni i Hercegovini kao kulturno, društveno i politički jedinstvenom entitetu, stvorenom u socijalističkoj savremenosti i zahvaljujući progresivnim idejnim tekovinama socijalizma.

nisu bile popularne inkluzivne građanske i lijeve idejno-političke opcije, kojih nije manjkalo,⁷ ali koje je deplasiranim učinila diskreditacija komunističkog sistema vlasti. Naprotiv, slavilo se nacionalno-kulturno jedinstvo, ekskluzivitet i suverenitet. Tako je početak 1990-ih, unatoč kolektivnim zebnjama, obilježen i naivnom vjerom u bolju, demokratsku budućnost, vjersko-nacionalnim preporodnim entuzijazmom i populističkim paradiranjem lišenim odgovornosti. Novoizrastajuće nacionalno-kulturne političke elite sve tri nacionalne zajednice u Bosni i Hercegovini, u predizbornom periodu, bile su ujedinjene u svom anti-komunizmu.

Politička elita Bošnjaka / Muslimana / muslimana

Politička stranka Muslimana / Bošnjaka, tj. jugoslavenskih muslimana – Stranka demokratske akcije – predstavila se javnosti 27. 3. 1990. godine, kada je njen Inicijativni odbor, na konferenciji za štampu, prezentirao program stranke.⁸ Najbitniji navedeni ciljevi unutar programa SDA bili su: borba protiv jednopartijskog sistema, tj. komunističkog establišmenta, rad na buđenju nacionalno-kulturne svijesti Muslimana, na njihovom okupljanju i na izgradnji njihove političke pozicije u jugoslavenskom kontekstu, velikim dijelom kroz njihov “zamišljani”

⁷ O navedenom vidjeti u: Edin Omerčić, “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova (1992–1995)”, *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 13/2014, 9-134.

⁸ Zakon o udruživanju građana, koji je Skupština SR BiH donijela 21. 2. 1990, postavio je osnove za oživljavanje političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini, ali je članom 4, stav 2, zabranjeno udruživanje na nacionalnoj i vjerskoj osnovi, čime se oživljavanje političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini dovelo u svojevrsan ćorsokak. Mirko Pejanović, *Through Bosnian Eyes. The Political Memoirs of a Bosnian Serb*, (Sarajevo: Purdue University Press, 2002). Osnivačka skupština Stranke demokratske akcije održana je u Sarajevu 26. maja 1990. Iako je prvobitno zamišljeno da novoosnovana stranka predstavlja kontinuitet u odnosu na međuratnu političku organizaciju Muslimana, Jugoslovensku muslimansku organizaciju, zbog zabrane udruživanja na nacionalnim osnovama, Stranka demokratske akcije je dobila, u nacionalnom smislu, neutralno ime. “Osnivanje stranke muslimanskog kulturno-povijesnog kruga”, *Preporod*, god. XXI, br. 11/474, (Sarajevo, 1. 6. 1990), 1; Sead Numanović, “Četiri ključna zadatka”, *Oslobođenje*, god. XLVII, br. 15062, (Sarajevo, 27. 5. 1990), 3.

i naslućivani demografski potencijal, te rad na očuvanju cjelovitosti Bosne i Hercegovine, kao njihove teritorijalne matice i ishodišta.⁹

Smatram da je Stranka demokratske akcije izrasla, prvenstveno, iz idejno-političke ambicije mladomuslimanske grupe, kojoj je društveno-politički kontekst otvorio mogućnost za realizaciju njenih idejno-političkih anticipiranja i zamišljanja¹⁰ muslimanske zajednice. Tome u prilog govori i definicija stranke, donesena od strane osnivača, na samom početku *Programske deklaracije*: “Stranka demokratske akcije je politički savez građana Jugoslavije koji pripadaju muslimanskom kulturno-povijesnom krugu.”¹¹

Ipak, pošto je društveno-politički kontekst, obilježen oživljavanjem, naročito invazivnog, srpskog tradicionalnog nacionalizma i meganacionalnih aspiracija njegovih ideologa, bio ključni faktor u stvaranju preduslova za idejno-političku homogenizaciju Muslimana, tj. za okupljanje nacionalno-kulturne pastve, program SDA je velikim dijelom bio odgovor na njega.¹²

Dakle, od samog početka, utemeljivači SDA su stranku višeznačno definirali, i kao nacionalnu stranku Muslimana i kao stranku koja, na temelju vjerske pripadnosti, okuplja sve muslimane Jugoslavije, ili bar sve one u Jugoslaviji koji su se željeli identificirati sa nominacijom Musliman. Stoga je pomenuta programska višeznačnost proizilazila kako iz idejnih uvjerenja i političkih ambicija mladomuslimanskog kruga, koji je bio ključan u utemeljivanju SDA i za kojeg je vjera predstavljala okosnicu kolektivnog kulturnog identiteta, tako i iz podjednako ambicioznih “zamišljanja” muslimanskog kolektiva od strane nacionalno-kulturnih ideologa koji su, kako 1960-ih, 1970-ih, tako i početkom 1990-ih, imali želju ojačati kolektivitet Muslimana kroz inkluziju makedonskih

⁹ *Programska deklaracija Stranke demokratske akcije*, (Sarajevo: Inicijativni odbor za osnivanje Stranke demokratske akcije, 1990), 2.

¹⁰ O konceptu “zamišljanja” modernih kolektiviteta vidjeti: Anderson Benedikt, *Nacija: zamišljena zajednica*, (Beograd: Plato, 1998).

¹¹ *Programska deklaracija*, 1.

¹² Isto, 3.

Muslimana, Gorana, Torbeša itd.¹³ U tom smislu, za osnivače SDA, kako za mladomuslimanski krug, tako i za nacionalno-kulturne ideologe koji su 1960-ih pledirali za nacionalno ime Musliman, Bosna i Hercegovina nije mogla biti teritorijalnim okvirom nacije, već nekom vrstom teritorijalnog polazišta, baze iz koje bi se vodila politička borba za bolji položaj Muslimana / muslimana u jugoslavenskom kontekstu.

Ipak, Stranka demokratske akcije je, pored dvije spomenute i idejno dominantne struje, okupljala i dio bošnjačke emigracije i nacionalno-kulturne inteligencije koja je u javnost diseminirala nešto drugačiju političku viziju Bosne i Bošnjaka. Adil Zulfikarpašić, profesor Smail Balić, profesor Muhamed Filipović i profesor Fehim Nametak uznemirili su duhove reaktualizirajući mogućnost da Muslimani “postanu” Bošnjaci.¹⁴ Zulfikarpašić je, početkom 1990-ih, iznosio stavove o Bošnjacima kao potencijalnim nosiocima suvereniteta Bosne i Hercegovine, posljedično Bosni i Hercegovini kao njihovoj nacionalnoj državi.¹⁵

Tako se, početkom 1990-ih, između zagovornika nacionalnog imena Bošnjak i zagovornika nacionalnog imena Musliman, a unutar Stranke

¹³ O tome vidjeti u: Fadil Ademović, *Vrijeme uspravljanja Bošnjaka. Atif Purivatra – život i djelo*, (Sarajevo: Vijeće kongresa Bošnjačkih intelektualaca, 2002).

¹⁴ U Sarajevu je, 29. i 30. juna 1990, u organizaciji Bošnjačkog instituta iz Ciriha i novina *Naši dani*, održan simpozij *Bosna i bošnjaštvo*. F. Đ. i T. L., “Bošnjaci dolaze (Simpozij Bosna i bošnjaštvo)”, *Naši Dani*, god. XXXVII, br. 997, (Sarajevo, 6. 7. 1990), 7-9. Zbornikom radova *Bosna i bošnjaštvo* popularizirani su stavovi izneseni na skupu, koji, manje-više, predstavljaju sukus dilema oko nacionalnog imena Muslimana-Bošnjaka. David Tasić (ur.), *Bosna i bošnjaštvo*, (Sarajevo / Ljubljana: “Karantanija”, 1990).

¹⁵ Adil Zulfikarpašić, “Bošnjaštvo – šansa ili bauk?”, u: *Bosna i bošnjaštvo*, ur. D. Tasić, (Sarajevo / Ljubljana: “Karantanija”, 1990), 7. Zulfikarpašićev stav da bosanskohercegovački Muslimani, angažmanom Stranke demokratske akcije, koja je upravo zbog toga i osnovana, kao većinska nacija u Bosni i Hercegovini trebaju postati i državotvorna nacija, što bi se na nivou nacionalnog imena izrazilo kroz nominaciju Bošnjak, i time garant ravnopravnosti Bosne i Hercegovine i bošnjačkog nacionalnog kolektiva u odnosu na ostale sudionike jugoslavenske drame, izražen je i u brojnim drugim prilikama tokom 1990. godine. Željko Krušelj, “Nema Bosne bez Bošnjaka (intervju: Adil Zulfikarpašić)”, *Danas*, god. IX, br. 435, (Zagreb, 19. 6. 1990), 11-13; Nerzuk Ćurak, “Bosna, ljubav moja jedina (intervju: Adil Zulfikarpašić)”, *Valter*, god. III, br. 30, (Sarajevo, 22. 5. 1990), 8-9, 12-13.

demokratske akcije, razvila intenzivna rasprava koja je ukazivala na idej-
na razmimoilaženja u poimanju određujuće suštine muslimansko-boš-
njačkog, vjersko-nacionalnog i kulturnog bića, obima “zamišljenog ko-
lektiva”, a samim tim i na različite koncepcije Bosne i Hercegovine kao
države.¹⁶

Muslimanska nacionalno-kulturna inteligencija, koja je djelovala u
vrijeme socijalizma i koja je idejno stasala na paroli da je Bosna i Herce-
govina *i srpska i hrvatska i muslimanska* te na uvjerenju, koje je etablira-
no sa promjenom idejne paradigme 1960-ih, da bosanstvo ne može biti
nacionalni identitet, već regionalni, kao i da granice Bosne i Hercegovine
nisu granice koje koincidiraju sa granicama srpske, hrvatske i musliman-
ske nacije, prezala je od srpsko-hrvatske reakcije i sumnjičenja ukoliko bi
Bošnjaci, na nivou nacionalnog imena, iskazali neko veće pravo na Bo-
snu, ili ukoliko bi pokušali nametnuti ime Bošnjak za sve nacije u Bosni.¹⁷
Osim toga, ime Musliman je, sudeći prema prethodnim popisima, jamči-
lo veću demografsku snagu kolektiva u okvirima Jugoslavije, jer su to kao
svoju nacionalnu nominaciju prepoznali M/muslimani Makedonije, Crne
Gore, Srbije, Kosova itd. Profesor Mustafa Imamović, koji je sredinom
1960-ih izgrađivao naučnu argumentaciju u korist nacionalnog imena
Musliman, smatrao je početkom 1990-ih da je “islamska suprastruktura”
kulturno determinirajuća, a ne tlo, te da bi se imenom Bošnjak suzila baza
nacije i teritorijalno ograničila na Bosnu i Hercegovinu, iako je prema
popisima pokazala prisutnost u više jugoslavenskih republika. Prihvata-
njem nominacije Bošnjak otvorio bi se put za utapanje preostalih Musli-
mana u većinske nacije, npr. makedonsku, albansku, hrvatsku, srpsku, i

¹⁶ Neki savremeni povjesničari, na temelju debata koje su, o obimu muslimanskog kolek-
tiviteta, njegovom imenu i određujućoj suštini njegova nacionalnog identiteta, vođene
unutar bošnjačko-muslimanske kulturne inteligencije, i tokom 1960-ih i početkom 1990-
ih, zaključuju da upravo te rasprave potvrđuju srpsko-hrvatsku tezu o Muslimanima kao
oktroiranoj i vještačkoj naciji. O tome vidjeti: Iva Lucić, “In the service of the nation: in-
tellectuals’ articulation of the Muslim national identity”. *Nationalities Papers*, Cambridge:
Cambridge University Press, Vol. 40, No. 1, January 2012, 23-44.

¹⁷ Mustafa Imamović, “O historiji bošnjačkog pokušaja”, u: Atif Purivatra i drugi, *Muslima-
ni i bošnjaštvo*, (Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991), 68.

njihovu asimilaciju.¹⁸ Profesor Atif Purivatra je također tretirao bošnjaš-
tvo kao regionalnu odrednicu koju u nacionalnu mogu unapređivati
samo sve tri konstitutivne nacije u Bosni i Hercegovini, koja je i srpska i
hrvatska i muslimanska.¹⁹ Uopće, ideolozi nacionalnog imena Musliman
smatrali su da bi se bošnjaštvom suzila baza nacije i na cjedilu, u teškom
društveno-političkom trenutku, ostavila njena petina. Dakle, iz njihove
vizure, bošnjaštvo nije bilo dovoljno obuhvatno, dok je stav zagovornika
bošnjaštva bio da je muslimanstvo eksteritorijalna i vjerska, a ne naci-
onalna odrednica, koja upravo zbog toga ostavlja prostor velikosrpskim
i velikohrvatskim ideolozima da problematiziraju nacionalnu prirodu
ovog kolektiva, a kroz to i razložnost opstanka Bosne i Hercegovine kao
osobnog društvenog i državnog entiteta. Treba napomenuti da je knji-
ževnik Alija Isaković, kao jedan od najznačajnijih pripadnika musliman-
ske kulturne inteligencije iz vremena socijalizma, nominaciju Bošnjak,
početkom 1990-ih, razmatrao potpuno otvoreno i neostrašeno, ali i u
kontekstu bremenitog društveno-političkog konteksta u kojem se trebao
održati popis iz 1991. Naime, potvrđivao je povijesnu utemeljenost imena
Bošnjak, ali i njegovu neuvriježenost u velikom dijelu naroda. Po Isako-
viću, ime Musliman je autentično poteklo od naroda i kao samoidentifi-
kacija se održalo i u ono vrijeme kada je inteligencija, kao predvodnik tog
naroda, bila opredijeljena u srpsko-hrvatskom smislu.²⁰

¹⁸ Muhamed Šabanović, “Ko je ćor nimet? (intervju sa prof. dr. Mustafom Imamovi-
ćem)”, *Ogledalo*, god. I, br. 3/4, (Sarajevo, 1/2. 1991), 42.

¹⁹ “Bošnjaštvo je regionalna odrednica, a ponekada i više od toga. Ali nije nacionalna
odrednica za Muslimane. Njezine sadržajne mogućnosti mogu unapređivati oni koji
je određuju, a to su Srbi, Hrvati, Muslimani, prije svih.” Muhamed Šabanović, “Ko-
liko je duga dekada (intervju sa prof. dr. Atifom Purivatrom)”, *Ogledalo*, god. I, br. 1,
(Sarajevo, 11. 1990), 31-32; “Musloveni, ne hvala! (intervju: prof. dr. Atif Purivatra)”,
Valter, god. III, br. 29, (Sarajevo, 8. 5. 1990), 11-12.

²⁰ “Najprostije rečeno, termin Musliman je živ devedeset godina te su čitave generacije
u rodu s njime. (...) okuplja pod jedan imenitelj sve one muslimane vjernike koji
se osjećaju nacionalno Muslimanima: od Jasenice do Đevđelije, uključivši Goran-
ce, Pomake i druge. (...) Nije Ljubušak prihvatio Bošnjaštvo kao Kallayevu političku
formulu, već kao vlastito historijsko nasljeđe koje je još bilo živo u narodu i živo u
literaturi. (...) Potrebno je vrijeme i javni napor da se puk racionalno i emotivno po-
krene ka novim terminološkim zamkama i preprekama. (...) Muslimanski puk jedva

Početak 1990-ih, dakle, zagovornici nacionalnog imena Musliman samo su naslućivali demografski potencijal ovog kolektiva koji je, po njima, definitivno premašivao teritorijalne granice Bosne i Hercegovine, ali čije je “zamišljanje” bilo ipak krajnje maglovito. Razlika između mladomuslimanske inteligencije i one koja je bila inkorporirana u socijalistički idejno-politički mainstream bila je u tome da su prvi primat davali konfesionalnoj istovjetnosti, dok su potonji razlikovali konfesionalnu i etničku pripadnost Muslimana i smatrali da se te dvije pripadnosti ne mogu poistovjetiti.²¹ Kulturna inteligencija, stasala u vrijeme komunizma, insistirala je na sekularnim sadržajima nacionalno-kulturne odrednice Musliman, onim koje su joj nastojale učitati i političke strukture u socijalizmu od 1960-ih godina.

Rusmir Mahmutćehajić, utemeljitelj diskursa kojim se, u ime mladomuslimanske grupe, legitimiralo muslimansko ime za zamišljeni kolektiv, smatrao je da je islam nedvojbeno bio glavna okosnica muslimanskog identiteta i pripadanje islamu, ukoliko je dosljedno, apsolutno je bilo superiorno nad pripadanjem naciji. Islam je stvorio kulturu, civilizaciju, te je zbog toga, po njemu, sekulariziranje Muslimana, u vremenu socijalizma i ideološke ateizacije, u jednom kršćanskom okruženju, značilo u osnovi i njihovu akulturaciju.²² Mahmutćehajić je, početkom 1990-ih, pisao o nepostojanju, kod bosanskohercegovačkih Muslimana, kolektivnog pamćenja ili vezanosti za period predosmanske Bosne, te je u tom smislu – nepoklapanja bosanske sa

je umiren u saznanju da je nacionalno Musliman. Sve što bi bilo naglo ponuđeno (...) izazvalo bi podozrenje i nevjericu (...) Svi poratni popisi stanovništva dovodili su Muslimane u raznovrsne dileme. Ne bih to činio i iduće godine. (...) Muslimani će biti Bošnjaci samo onda kada budu, ne kada ih samo imenujemo takvima.” Alija Isaković, “Bošnjak ili Musliman”, u: *Bosna i bošnjaštvo*, ur. D. Tasić, (Sarajevo / Ljubljana: “Karantanija”, 1990), 41, 43.

²¹ Atif Purivatra, “O nacionalnom fenomenu Muslimana”, u: Atif Purivatra i drugi, *Muslimani i bošnjaštvo*, (Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991), 13-29.

²² Rusmir Mahmutćehajić, “Muslimanske razdjeljenosti”, *Ogledalo*, god. I, br. 1, (Sarajevo, 11. 1990), 4-7; Rusmir Mahmutćehajić, “Bošnjaci i/ili Muslimani?”, u: Atif Purivatra i drugi, *Muslimani i bošnjaštvo*, (Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991), 73-113.

muslimanskom poviješću – on problematizirao ime Bošnjak. Po njemu, Bosna nije mogla biti okosnicom kolektivnog identiteta, jer je ona za Muslimane bila sredstvo, polazište, područje na kojem je ostajala mogućnost bivanja muslimanom.²³

Rasprava oko nominacije kolektiva, unutar bošnjačko-muslimanskog, vjersko-nacionalnog pokreta, tj. Stranke demokratske akcije, naposljetku će, uz nezanemarljiv doprinos faktora vlastodržačkih ambicija i sujeta, dovesti do razlaza bošnjačke i muslimanske idejne struje. Na konferenciji za štampu, u hotelu Holliday Inn, 18. 9. 1990, Adil Zulfikarpašić, potpredsjednik SDA, Muhamed Filipović, Fehim Nametak, predsjednik Gradskog odbora SDA za Sarajevo, i Hamza Mujagić, predsjednika SDA za Banja Luku, ozvaničili su razlaz unutar stranke i objasnili da je on bio uzrokovan nemogućnošću postizanja konsenzusa oko nacionalnog imena sa mladomuslimanskim i “nacionalno-komunističkim” krugom, a onda i vjerskom isključivošću koja je ispoljavana na jedan sitničav i politički neodgovoran način.²⁴ Zulfikarpašić je brinuo zbog utiska koji je vjerska ikonografija, na

²³ “Bosna, dakako, ne predstavlja duhovni korpus koji se može povezati sa Muslimanima na način da bi ona predstavljala njihovu odlučnu odrednicu. (...) ona je bila područje gdje je ostajala mogućnost bivanja muslimanom, te je stoga njezina obrana za Muslimane bila pitanje obrane samog bića Muslimana. (...) Jednako kao što su napuštali druga područja, koja su im nekada bila domovina na isti način kao što im je to Bosna, oni su, zapravo, svoj zavičaj nalazili u svome uvjerenju i njime svako područje življenja pretvarali u svoju domovinu (...) U zbirnom gledanju, povijest Bosne jest povijest barem trodimenzionalnog tijeka, ali ta trodimenzionalnost, glede pojedinačnosti, biva precizno razlagana (...) On (Musliman, op. a.), međutim, ne smatra bosansku povijest sukoba i progona tijekom trajanja srednjovjekovnih bosanskih država i svojom poviješću, mada je na strani progonjenih. On ne mari za bosanske kraljeve, jednako kao što ne mari za srpske i hrvatske (...) Muslimani mogu u mrtvima ispod stećaka gledati svoje pretke, ali u njima ne mogu vidjeti dostojnije pokojnike od onih koji leže ispod križeva i krstova diljem Bosne i diljem Zemlje.” Mahmutćehajić, “Bošnjaci i /ili Muslimani?”, 103-104; Sabina Veladžić, “Kretanje ka nultnoj tački – politički narativ SDA 1990-1992. kao temelj kulture sjećanja Bošnjaka” u: *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, (Zagreb: Disput, 2011), 299-312

²⁴ Adil Zulfikarpašić, “Šabić se godinama bavi špijunažom”, *Nedjelja*, br. 31, (Sarajevo, 23. 9. 1990), 15-16; Aleksandar Tijanić, “Dan kad je Bosna plakala (Ravno do dna sa Adilom Zulfikarpašićem)”, *Oslobođenje*, god. XLVII, br. 15187, (Sarajevo, 29. 9. 1990), 3.

predizbornim skupovima SDA, ostavljala u srpsko-hrvatskim percepcijama i zbog pravca u kojem se okretao muslimanski populizam.²⁵

Predsjednik SDA Alija Izetbegović na Zulfikarpašićeve optužbe odgovarao je protuoptužbom – da je raskol izazvan jer je Zulfikarpašić htio da bude kandidovan za mjesto predsjednika Predsjedništva. Zašto je to bilo nemoguće iz perspektive mladomuslimanske grupe koja je dominirala strankom govore riječi Omera Behmena: “(...) jer historijski potezi uspijevaju samo ako su izrasli iz busena idealista, između kojih izraste ili bude izbačen – izabran reprezent – vođa-predsjednik.”²⁶

Bitno je naglasiti da opisani raskol unutar stranke i osnivanje Muslimanske bošnjačke organizacije nisu znatnije uticali na opredjeljivanje naroda na prvim poslijeratnim demokratskim izborima 1990. godine. Stranka demokratske akcije je, zahvaljujući i procentualnom učešću Muslimana u bosanskohercegovačkom stanovništvu, odnijela najveći broj glasova. Iz toga se može zaključiti da, u datom povijesnom trenutku, Muslimani nisu iskazali prijemčivost i razumijevanje za koncept bošnjaštva. Kao i da su, u opredjeljivanju za SDA, kao što to pokazuje primjer Bosanske Krajine, neki regionalni faktori odnijeli prevagu.²⁷ Rezultati izbora su, osim toga, pokazali da su Muslimani, u odnosu na druge dvije nacionalne skupine, 1990, u najmanjem broju glasali za svoju nacionalnu stranku i uopće je zabilježena najveća disperzivnost njihovih glasova.²⁸ Razlog tome ne treba tražiti u stranačkim i idejnim raskolima, već u nepostojanju, tokom

²⁵ Nedžad Latić, “Boljševizam propao – boljševici ostali”, *Preporod*, god. XXI, br. 19/482, (Sarajevo, 1. 10. 1990), 2.

²⁶ Omer Behmen, *Na dnu dna*, (Sarajevo: Udruženje “Mladi Muslimani”, 2006), 305.

²⁷ O tome vidjeti: Admir Mulaosmanović, “Nacionalni identitet u kontekstu izraženog regionalnog identiteta i političkih potresa u Bihačkoj krajini”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. H. Kamberović, (Sarajevo: Institut za istoriju, 2009), 137-152. Mulaosmanović pokazuje da je afera Agrokomerc i razumijevanje njenog nastanka i ishoda, na regionalnom nivou, generirala “obnovu” nacionalno-kulturnog identiteta, kao i da je opredjeljivanje Fikreta Abdića, kao regionalnog privrednog čudotvorca, za SDA, utjecalo i na opredjeljivanje muslimanskog naroda u Bihačkoj krajini.

²⁸ O tome vidjeti u: Suad Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90, Analiza izbornog procesa*, (Sarajevo: Promocult, 1996).

prethodnih decenija, razrađene muslimansko-bošnjačke kolektivne kulture pamćenja, diseminirane, sa prepoznatljivim mjestima kolektivnog sjećanja, kroz školski sustav i nacionalno-kulturne institucije kao fabrike kulturnog sadržaja. Jednim dijelom zbog toga, početkom 1990-ih, nacionalno-kulturna inteligencija, okupljena u Stranci demokratske akcije i oko nje, počinje da razvija diskurs o bošnjačko-muslimanskim kolektivnim deprivacijama tokom socijalizma.

Nacionalno-kulturna inteligencija

Bošnjačko-muslimanska nacionalno-kulturna inteligencija, čiji su pripadnici djelomično stasavali u idejno-političkoj paradigmi međuratnog perioda, ali koja je u jugoslavenskom socijalizmu i bosanskohercegovačkom socijalističkom društveno-političkom kontekstu dozrela, izrastajući i na ideološkim zasadama, u socijalizmu formiranog, obrazovnog sistema i njegove prateće kulture pamćenja, već je 1960-ih, uz podršku bosanskohercegovačke vlasti, utemeljila nacionalno-kulturni i idejni diskurs kao potencijalni osnov za kolektivno samorazumijevanje Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. Političko priznanje muslimanske nacije, krajem 1960-ih i početkom 1970-ih pratile su i rasprave o njenom jeziku, književnosti, povijesti, kao i nastojanje da se skine stigma “orijentalizma” sa islamskog kulturnog nasljeđa, te da se ono prizna kao legitiman dio identiteta Muslimana, na čijem slavenskom porijeklu se insistiralo. Ipak, represivno gašenje Hrvatskog proljeća izazvalo je obrt unutar povijesne konjunktura koja je inicirala bošnjačko-muslimanski “nacionalni preporod” iz 1960-ih i početka 1970-ih, te je uticalo na to da se energična artikulacija nacionalno-kulturnog diskursa od strane bošnjačko-muslimanske inteligencije ne dovede do konsekventnog kraja koji bi se, sukladno aspiracijama nacionalnih ideologa, očitovao u priznanju bosanskog jezika, stvaranju nacionalnih institucija, većoj vidljivosti bošnjačko-muslimanskog nacionalno-kulturnog sadržaja u bosanskohercegovačkom obrazovnom sistemu, koji je po svojoj nacionalno-kulturnoj i idejnoj suštini u to vrijeme

bio srpsko-hrvatski, a ne bosanskohercegovački.²⁹ Štaviše, neki povjesničari smatraju da se “inicijalno benevolentan stav bosanskih komunističara prema intelektualnoj afirmaciji bosanskomuslimanskog identiteta značajno izmijenio” do kraja 1970-ih i početkom 1980-ih. Argumente za to nalaze, između ostalog, i u publicističkim ostvarenjima, kao što je bio *Parergon* Derviša Sušića, koja su bila u službi revizije “revizionističkog” historiografskog diskursa, nastalog tokom 1960-ih i 1970-ih, koji je historijsku ulogu muslimanskih elita tokom Drugog svjetskog rata nastojao, naučnom metodom, osloboditi “stereotipskih denuncijacija”.³⁰

Početak 1990-ih, društveno-politički kontekst – diskreditacija bosanskohercegovačkog komunističkog vođstva, ideologije i porast nacionalizma – otvorio je prostor pripadnicima bošnjačko-muslimanske nacionalno-kulturne inteligencije da nastave sa procesom sa kojim se u prvoj polovini 1970-ih moralo stati. Svojim djelovanjem su nastojali nadoknaditi propušteno, dovršiti proces nacionalnog konstituisanja Bošnjaka, te u kratkom vremenskom roku realizirati zadatke kao što su nacionalno-kulturna institucionalizacija, popularizacija historijsko-kulturne baštine, te definiranje nacionalnog jezika i njegovog imena.³¹

Važan korak u tom pravcu bila je obnova Kulturnog društva Muslimana (KDM) *Preporod*. U velikoj sali sarajevske Vijećnice, 5. 10. 1990, održana je obnoviteljska skupština društva koje su komunističke vlasti ugasile 1949. godine. Skupštinu je otvorio jedan od inicijatora obnove i

²⁹ O navedenom vidjeti u: Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, (Sarajevo: Sejtarija, 1998). O nacionalno-kulturnom diskursu bošnjačko-muslimanske kulturne inteligencije, 1960-ih i početkom 1970-ih, vidi: Sabina Veladžić, *Bosna i Hercegovina i njeni nacionalno-kulturni fenomeni u javnim, kulturnim i naučnim raspravama i publicistici (1967–1974)*, rukopis doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 17. 5. 2018.

³⁰ O tome vidjeti: Armina Omerika, “The Role of Islam in the Academic Discourses on the National Identity of Muslims in Bosnia and Herzegovina, 1950–1980”. *Islam and Muslim Societies: A Social Science Journal*, New Delhi: Serials publications, 2(2)/2006, 363, dostupno na: <https://www.muslimsocieties.org/Vol2-2/Vol2-2-311.pdf> (7. 4. 2019).

³¹ O tome vidjeti u: Sabina Veladžić, “Homogenizacija Bošnjaka kroz *Preporod* 1990.”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. H. Kamberović, (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2009), 190-192.

jedan od potpredsjednika *Preporoda*, književnik Alija Isaković. Za predsjednika društva izabran je profesor Muhsin Rizvić.³² Ne bez razloga. Rizvić je svojom doktorskom disertacijom *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, koju je, 15. 1. 1971. godine, odbranio na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, utemeljio naučni diskurs o bošnjačkoj povijesnoj nacionalno-kulturnoj samobitnosti, doprinoseći na taj način, “kultiviranosti”³³ pomenute nacionalne zajednice.

Mnogobrojni i raznovrsni zadaci, koje su pred *Preporod* postavili njegovi osnivači, svjedoče o tome da mu je bila namijenjena uloga tvorice nacionalno-kulturnog sadržaja za kojim se osjećao hronični deficit. Kulturno društvo Muslimana imalo je nadomjestiti čitav spektar djelatnosti kojim se kod drugih nacija bavilo više institucija, i to u jednom dužem vremenskom kontinuitetu.³⁴

³² Hadžem Hajdarević, “Tek slijedi vrednovanje i afirmiranje kulturne baštine Muslimana”, *Preporod*, god. XXI, br. 20/483, (Sarajevo, 15. 10. 1990), 10; “Odlomci iz uvodnog referata i završne riječi predsjednika kulturnog društva Muslimana ‘Preporod’ prof. dr. Muhsina Rizvića”, *Preporod*, god. XXI, br. 20/483, (Sarajevo, 15. 10. 1990), 11.

³³ Teoretičar nacionalizma Ernest Gellner svojom tezom o *divljim i vrtnim* nacionalnim kulturama posredno se suprotstavlja teoriji o povijesnim i sintetičkim nacijama. Naime, Gellner tvrdi da je za postojanje moderne nacionalne zajednice kao kulturnog entiteta potreban obrazovni / institucionalni sistem koji njenu nacionalnu kulturu neprekidno reproducira. Unutar tog sistema, koji podupire država, ulogu proizvođača diskursa o nacionalnoj kulturi kojim se utemeljuje nacionalni identitet ima inteligencija. U tom smislu svaka divlja kultura, ukoliko ispunjava dva naprijed pomenuta uvjeta, može postati vrtna, tj. kultivirana. Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, (Zagreb: Politička kultura, 1998).

³⁴ Prof. Rizvić u intervjuu koji je dao novinaru *Preporoda* nabraja ciljeve novoosnovanog Kulturnog društva Muslimana: “Istraživanje i proučavanje historijskog, kulturnog, književnog i umjetničkog razvoja Muslimana od najstarijeg vremena do danas, te objavljivanje i prikazivanje rezultata ovog djelovanja, radi afirmacije i popularizacije kulture, književnosti i umjetnosti, tradicije i kulturne historije ovog naroda, ispitivanje porijekla i nacionalnog identiteta Muslimana, fenomena prihvatanja islama, istraživanje savremene sociologije islama u komparativnom odnosu sa sociologijama drugih religija prisutnih na južnoslovenskom prostoru, očuvanje, zaštita i revitalizacija kulturnih spomenika, vraćanje kulturne arome našim gradovima, zgradama, ulicama i trgovima evokacijom znamenitih ljudi koji su u njima ponikli, u njima živjeli, stvarali i boravili. Tako se predviđa prikupljanje i objavljivanje podataka o dobrovoljnim i prinudnim migracijama Muslimana u protekla dva stoljeća. Istovremeno će biti formirana i posebna stručna komisija za skupljanje, kritičku obradu i objavljivanje podataka i dokumentacije o genocidu nad Muslimanima i drugim stanovnicima

Potrebno je napomenuti da je muslimansko-bošnjačka kulturna inteligencija, početkom 1990-ih, pored ukazivanja i podsjećanja na temeljne konstituirajuće faktore bošnjačke kulturne samobitnosti – jezik, književnost, osoben povijesni razvoj i kontinuitet – istovremeno razvijala i diskurs o bošnjačkim kolektivnim, primarno nacionalno-kulturnim uskraćenostima, u vrijeme socijalizma.³⁵ Taj diskurs su nadograđivale političke elite i vjerske strukture unutar Islamske zajednice i diseminirale ga na vjerskim, nacionalno-kulturnim i predizbornim skupovima, tako da je on dijelom postao temeljem homogenizacije i kolektivnog samorazumijevanja Bošnjaka početkom 1990-ih. Tim diskursom je konstruirana korjenito revidirana slika i retrospektiva svih bošnjačkih kolektivnih uskraćenosti u periodu socijalizma, a kojih “običan” svijet

naših krajeva u toku XIX i XX stoljeća.” Hadžem Hajdarević, “Podnijeti sudbinu znači pobijediti”, *Preporod*, god. XXI, br. 21/484, (Sarajevo, 1. 11. 1990), 12-13.

³⁵ “Užurbano se osvjetljavaju i obnavljaju zamrli i utišali tokovi višestoljetne i bogate kulture, do jučer surovo dijabolizirane ‘turskim grijehom’, svedene na razinu subkulturne tamnovilajetske zaturenosti (....). Stoga se svi oni koliko do jučer apokrifni i bezmalo ilegalni proplamsaji PRO-GOVORA o sebi razbuktavaju u luminoznu svetkovinu glasnosti u kojoj se oslobađamo frustracija kolektivne povrijeđenosti ponosa i ugroženog dostojanstva. U toj svojevrsnoj duhovnoj obnovi i nacionalno-kulturnom samoprepoznavanju mi, zapravo, živimo danas iznova svoj preporodnoromantični trenutak koji se ukazuje kako mogućnostima autentičnog otkrića (sebi i drugima) zanemarenih kulturnih vrijednosti, tako i opasnostima zaglušujuće i zasljepljujuće buke i blještavosti, ispraznog, emocijama prevršenog, samogovora. Svekoliko nezadovoljstvo dosadašnjim tretmanom muslimanskog kulturnog nasljeđa u tzv. zajedničkim kulturnim, prosvjetnim i znanstvenim institucijama uvjetovano je i poraznom činjenicom da su Muslimani jedini jugoslovenski narod koji poslije Drugog svjetskog rata nije imao ni jednu jedinu nacionalnu instituciju koja bi vodila brigu o sistematskom izučavanju, prezentaciji i zaštiti vlastitog kulturnog nasljeđa i bogatstva (...) Konačno i programi jasnih i nedvosmislenih zadaća naziru se već iz one slike naših ‘nemanja’ što ih je nedavno Alija Isaković sazeo jednom u osnovi katastrofičnom rečenicom: ‘I danas, četrdeset godina poslije oslobođenja, Muslimani nemaju urađenu političku historiju, historiju književnosti, historiju novinarstva, historiju društvene misli, historiju umjetnosti, historiju slikarstva, nije još istražen jezik, mitologija, folklor, arhitektura. (...) I onda kada su se ambisi nepovjerenja činili nepremostivim, postojala je, ako ništa drugo, ona dragocjena žiška svijesti da nijedan dijaboličko-nihilistički projekt u prošlosti nije uspio i da ćemo i ‘Mi’ i ‘Drugi’ ostati i opstati na ovim prostorima kao prosta i nezaobilazna činjenica. U nekom budućem ogledalu valjaće nam se svima ogledati bez osjećanja srama i grimase nelagodnosti.” Dr. Enes Duraković, “Muslimanska glasnost”, *Ogledalo*, god. I, br. 3/4, (Sarajevo, 1/2. 1991), 8.

do tada jeste ili nije bio svjestan i koje, gledajući sa aspekta nacionalnih prava i ravnopravnosti, imaju svoj realan osnov. Ta retrospektiva je imala funkciju da pokaže, unatoč neposrednom povijesnom iskustvu, kako je Bošnjacima bilo u socijalizmu i koga trebaju kriviti za to. Slika krivca, koja će se, usljed dramatičnog razvoja društveno-političkog konteksta, revidirati i produbljivati, bila je oslobođena dubljeg razumijevanja, u socijalizmu promoviranih, inkluzivnih koncepata, kompleksnijeg sagledavanja situacije i samokritičnosti.

Jugoslavenskom i bosanskohercegovačkom komunističkom rukovodstvu zamjerano je prvobitno nepriznavanje i kasno “oktroiranje” muslimanske nacije sa velikim M, unatoč činjenici da je muslimanski kolektiv priznavan i njegova posebnost prepoznavana za vrijeme Narodnooslobodilačke borbe³⁶ u kojoj su, kako se naglašavalo, aktivno učestvovali. Nacionalna neravnopravnost Bošnjaka prepoznavana je i u nedozvoljavanju da priznanje nacije prate nacionalne institucije koje bi bile u službi proizvodnja nacionalno-kulturnog sadržaja, iako su nacionalna prava ostalih jugoslavenskih naroda u tom pogledu bila zadovoljena – bosanskohercegovački Srbi i Hrvati imali su svoje nacionalno-kulturne institucije u “matičnim” republikama. Kulturna baština Bošnjaka, unatoč njihovom formalnom priznanju, nije bila promovirana kroz institucijske mehanizme, o njoj se nije moglo ništa saznati iz udžbenika, tako da su Muslimani u pogledu osmišljavanja svog identiteta bili prepušteni sebi, usmenoj i porodičnoj tradiciji i Islamskoj zajednici koja je, kako se tvrdilo, bila potpuno marginalizirana, birokratizirana, i kojoj je bila oduzeta ekonomska osnovica moći – vakufi. Nacionalna ravnopravnost i osobenost Bošnjaka nije bila uvažena ni u pitanju jezika. Osim toga, islamska kulturna baština

³⁶ Ova tvrdnja se, po navodima povjesničara, poklapa sa povijesnom zbiljom, iako KPJ nije bila eksplicitna u tome radi li se o zasebnoj vjerskoj ili nacionalnoj zajednici. O tome vidi: Xavier Bougarel, “Bosnian Muslims and the Yugoslav idea”, u: *Yugoslavism Histories of a Failed Idea 1918–1992*, ur. D. Djokić, (London: Hurst & Company, 2003), 106, dostupno na: https://www.academia.edu/5535974/Bosnian_Muslims_and_the_Yugoslav_Idea (17. 3. 2019).

valorizirana je kroz ideološku prizmu “orijentalizma”.³⁷ Smatralo se da su Bošnjaci bili potpuno nezastupljeni u memorijalnoj kulturi koja se nje govala u Bosni i Hercegovini i koja je dominantno promovirala srpsko tradicionalno nasljeđe, što je uzimano kao dokaz srpske kulturne dominacije, koja se još isticala i kroz udžbenike historije, lektiru itd. Sekulariziranje Bošnjaka u periodu socijalizma, po mišljenju dominantne struje u Stranci demokratske akcije, dovelo je do “gubljenja” vjersko-nacionalnog identiteta. Upravo zbog toga su najnapadanije manifestacije “gubljenja identiteta” bili miješani brakovi, davanje djeci kršćanskih ili tzv. “internacionalnih” imena. Sa posebnom traumom je doživljavano neuvažavanje kulturne posebnosti bosanskohercegovačkih muslimana u pogledu serviranja i konzumiranja svinjetine u javnom prostoru i institucijama, kao i naglo i nasilno prekidanje sa muslimanskom tradicijom u pogledu oblačenja žena.³⁸

Islamska zajednica

Islamska zajednica je, početkom 1990-ih, najvećim dijelom “iznijela” organizacioni aspekt vjerskog i nacionalno-kulturnog “preporoda” Bošnjaka. Pri tome je Senahid ef. Bistrić, koji je do oktobra 1990, kada su sprovedeni prvi demokratski izbori unutar Islamske zajednice, vršio dužnost Predsjednika Mešihata IZ za Bosnu i Hercegovinu, bio vezivna snaga, koja je obezbjeđivala logističku podršku Stranci demokratske akcije. Iako Islamska zajednica, sa stanovišta učešća u javnom diskursu, u periodu socijalizma, igra marginalnu ulogu, tradicionalni socijalni ustroj bosanskohercegovačkih lokalnih zajednica,³⁹ posebno manjih i

³⁷ O diskursu orijentalizma vidjeti: Edvard V. Said, *Orijentalizam*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2008).

³⁸ Govori sa većine značajnijih predizbornih skupova koje je Stranka demokratske akcije organizirala tokom 1990. godine, a na kojima se spomenuti diskurs širi, skupljeni su u: Osman Brka, *SDA – Ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*, (Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2007).

³⁹ Dvije antropološke studije, čije su autorice izvele svoje istraživanje među muslimanskom populacijom u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 1980-ih, upućuju na muslimansko

posebno ruralnih, “prisna” socijalna atmosfera, moć neformalnog kontakta i usaglašavanja interpretacije dnevno-političkog zbivanja ne smiju biti potcijenjeni u procesu zbivanja redova Bošnjaka početkom 1990-ih. Pri tome džamijski džemati igraju ulogu inicijalnog jezgra.⁴⁰

Zadaćama i raznorodnim aktivnostima koje je preuzela na sebe, i realizirala, tokom 1990, a koje su bile i kulturnog i političkog i vjerskog karaktera, Islamska zajednica je uveliko prevazilazila funkciju isključivo vjerske institucije. Krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, ona je odlučno i ambiciozno iskoračila u društveno-politički diskurs Jugoslavije, preuzimajući inicijativu, kao jedina “nacionalna” institucija Bošnjaka i krovna vjerska institucija muslimana Jugoslavije, u zaštiti svoje pastve.

Tokom 1990, njeni predstavnici su javno preispitali i upozoravali na represivnu srbijansku politiku nad Albancima-muslimanima, koja je, putem srbijanskih medija, zahvaćenih virusom tradicionalnog srpskog nacionalizma, opravdavana boljševičko-retoričkim parolama borbe protiv kontrarevolucije i separatizma.⁴¹ Također, fokus medija Islamske

selo i muslimansku gradsku mahalalu kao zaseban društveni prostor unutar kojeg se prakticira i realizira vjerski i nacionalno-kulturni muslimanski identitet. Radi se zapravo o tome da su muslimani svoju mahalalu, selo, tj. lokalnu zajednicu doživljavali kao zaseban društveni i identitarni prostor, za razliku od grada koji je percipiran kao prostor unutar kojeg sekularne vlasti realiziraju svoje sekularne i ideološke prakse. O tome vidi: Tone Bringa, *Biti musliman na bosanski način. Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*, (Sarajevo: Dani, 1997); Cornelia Katharine Sorabji, *Muslim identity and islamic faith in Sarajevo*, Thesis submitted in candidature for the Ph.D. degree in Social Anthropology in Kings College, Cambridge, 1989, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/35722008_Muslim_identity_and_Islamic_faith_in_Sarajevo (15. 1. 2019).

⁴⁰ Armina Omerika u svom članku ukazuje na to da je tokom 1960-ih i 1970-ih vjerska inteligencija, rame uz rame sa bh. političkim vodstvom i “sekularnom akademijom”, aktivno učestvovala u razradi diskursa o muslimanskom nacionalno-kulturnom identitetu, i to “jezikom islamskog reformizma”. Navedeno ukazuje na činjenicu da je vjerska inteligencija bila i ostala ključni medijator u komunikaciji sa narodom. Omerika, “The Role of Islam”, 368. Tone Bringa u svojoj knjizi konstatuje: “Pored toga što je definisala geografiju sela, džamija je bila i važna institucija koja je integrirala muslimansku zajednicu sela.” Bringa, *Biti musliman*, 211.

⁴¹ Kosovo su tokom 1990. posjetile i redakcija *Preporoda* i delegacija Vrhovnog islamskog starješinstva da bi se stekao uvid u bezbjednosnu situaciju pripadnika Islamske zajednice u toj pokrajini. “Vanredna sjednica zbog vanrednih okolnosti”, *Preporod*, god. XXI, br.

zajednice, tokom 1990, bio je i na muslimanima Sandžaka. Viktimizatorska retorika o položaju Bošnjaka u ovom dijelu Srbije nije imala samo funkciju odbrane već i homogenizacije bošnjačkog kolektiva koja se, kako su pokazivale populističke parole ispisane po vjerskim objektima antagoniziranog srpskog i muslimanskog kolektiva, ubrzavala.⁴²

Optužbom za islamski fundamentalizam, koja je dominirala srbijanskim propagandnim diskursom, krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, muslimane se nastojalo proglasiti za “strano tijelo” sa kojim je nemoguće graditi suživot, bezbjedno društvo i državu. Knjigom Miroljuba Jevtića *Savremeni džihad kao rat* “naučno” je verifikovana srbijanska političko-propagandna teza o islamskom fundamentalizmu i političkom

5/469, (Sarajevo, 1. 3. 1990), 1; “Delegacija Vrhovnog islamskog starješinstva kod Ante Markovića”, *Preporod*, god. XXI, br. 6/470, (Sarajevo, 15. 3. 1990), 1. Indikativno je da je analiza situacije na Kosovu, koja je nakon posjete redakcije *Preporoda* ovoj pokrajini donesena kao članak u tom časopisu, bila primarno usredotočena na stanje islamske svijesti kod tamošnjeg stanovništva i na imenovanje krivaca zbog njenog nepostojanja. Izostala je, dakle, sućut prema ugnjetavanjima na univerzalno humanoj osnovi. Fahira Fejzić, “Vjera, suze i suzavac na Kosovu”, *Preporod*, god. XXI, br. 5/469, (Sarajevo, 1. 3. 1990), 8-9. Ipak, zapisnik VIS IZ, usvojen na sjednici ovog tijela nakon realizirane posjete Kosovu, sadržavao je navode o prestrašenosti, nesigurnosti i neizvjesnosti, ubistvima, fizičkom maltretiranju, narušavanju moralnog integriteta žena, napadima na vjerske objekte, vjernike i službenike kao slici stanja muslimana na Kosovu. Aziz Kadribegović, “Analiza kosovske situacije”, *Preporod*, god. XXI, br. 7/471, (Sarajevo, 1. 4. 1990), 1. Zbog ovog javnog očitovanja o situaciji na Kosovu, Beograd je optužio Islamsku zajednicu za “neprijateljske aktivnosti i potpomaganje albanskih separatista i terorista koji sprovode kontrarevoluciju”. Aziz Kadribegović, “Sve same laži i bedastoće”, *Preporod*, god. XXI, br. 7/471, (Sarajevo, 1. 4. 1990), 16.

⁴² Česti nacionalistički ekscesi, organizovani od strane udruženja *Ras*, osnovanog da bi se zaustavilo navodno iseljavanje Srba iz Sandžaka pod pritiskom Muslimana i inicirao njihov povratak, bilo je povod za novinare *Preporoda* da, sredinom 1990, posjete ovaj region kojim su srpski nacionalisti, kroz štampu, budili strah nacije kao “zelenom transverzalom” na čijem se očuvanju sistematski radi, kao i na odvajanju Srbije i Crne Gore. Fahira Fejzić i Džemaludin Latić, “Predstoji li ‘smrt muslimanima’ Novopazarskog sandžaka”, *Preporod*, god. XXI, br. 12/475, (Sarajevo, 15. 6. 1990), 10-11. U vrijeme rasprave *Preporoda* sa srbijanskom štampom, 26. 3. 1990. godine Bajrakli džamija u Beogradu osvanula je sa natpisom “smrt muslimanima”, te nacrtanim krstom sa četiri ocila. Sarajevska reakcija uslijedila je samo dan kasnije – na zidu stare pravoslavne crkve na Bašaršiji osvanuo je natpis “Srbi van iz Bosne”. B. Perva, “Ponovo na nišanu nacionalista”, *Preporod*, god. XXI, br. 7/471, (Sarajevo, 1. 4. 1990), 5; “To nije djelo vjernika”, *Preporod*, god. XXI, br. 7/471, (Sarajevo, 1. 4. 1990), 20.

islamu koji je, kako se tvrdilo, ofanzivno istupao na globalnu i domaću političku scenu te predstavljao prijetnju svim civiliziranim, evropskim narodima. Budući da je diskurs o fenomenu islamskog fundamentalizma uporno nadograđivan početkom 1990-ih i budući da je, kao krovna vjerska institucija svih muslimana Jugoslavije, Islamska zajednica bila prozvana i optužena, od strane ekspanziona srbijanske politike, za predvođenje realizacije projekta političkog islama na jugoslovenskom tlu, 14. 1. 1990, na Islamskom teološkom fakultetu, organizovan je skup pod nazivom *Islamski fundamentalizam – šta je to?* Na skup su bili pozvani kulturni i javni radnici koji su se, svojim pisanjem ili javnim djelovanjem, doticali sintagme islamski fundamentalizam.⁴³

Cilj sazivanja skupa bio je raščišćavanje dilema vezanih uz fenomen političkog islama i dnevnopolitičku recepciju islama. Skup je predstavljao i reakciju na etiketiranje, od strane komunističkih vlasti u Bosni i Hercegovini i šire, ispoljavanja islama kao nečeg antisocijalističkog i nacionalističkog. Posebno se podvlačilo da je sintagmu islamski fundamentalizam prvi upotrijebio komunistički partijski establišment u Bosni i Hercegovini kao pokriće za sankcioniranje vjersko-kulturne prakse kod muslimana. Referati koji su prezentirani na pomenutom skupu, kao i mnogo zanimljivija popratna diskusija, u smislu njenog konkretnijeg doticaja sa političkom operacionalizacijom sporne sintagme, objavljeni su 1990. godine kao zbornik pod istoimenim nazivom.⁴⁴ Proces grupi muslimanskih intelektualaca / Mladomuslimana⁴⁵ iz 1983. godine navođen je kao tipičan

⁴³ Skup je održan u organizaciji *Preporoda* i *Islamske misli*, tj. Starješinstva Islamske zajednice u BiH, Hrvatskoj i Sloveniji, na čelu sa v. d. predsjednika Senahidom ef. Bristrićem. H. Hajdarević i N. Latić, “Naučno definisanje islamskoga fundamentalizma”, *Preporod*, god. XXI, br. 3/467, (Sarajevo, 1. 2. 1990), 6; “Ko su bili učesnici okruglog stola *Islamski fundamentalizam – šta je to?*”, *Preporod*, br. XXI, 3/467, (Sarajevo, 1. 2. 1990), 3.

⁴⁴ Nusret Čančar, Enes Karić (ur.), *Islamski fundamentalizam – šta je to?*, (Sarajevo: Mešihat Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 1990).

⁴⁵ O Sarajevskom procesu, vidjeti: Abid Prguda, *Sarajevski proces. Suđenje muslimanskim intelektualcima 1983. g.*, Sabrani dokumenti, II izdanje, (Sarajevo: Abid Prguda, 1990); Rajko Danilović, *Sarajevski proces 1983.*, (Tuzla: Bosanska riječ, 2006). Sintagmu “muslimanski intelektualci” preuzimam iz navedene literature.

primjer obračuna sa izmišljenim islamskim fundamentalizmom te se, na taj način, uz potporu Islamske zajednice, suptilno etablirao kao mjesto novonastajuće kulture pamćenja Bošnjaka, a njegovi protagonisti legitimirali kao istinski politički predstavnici bošnjačkog naroda u predizbornoj utrci koja je predstojala.⁴⁶

Pored navedenih aktivnosti bitno je napomenuti i to da je, tokom 1990, Islamska zajednica poticala proces desekularizacije i reislamizacije Bošnjaka,⁴⁷ a u skladu sa političkim programom novoizrastajuće nacionalno-vjerske i političke elite, te je u to ime organizirala i niz vjerskih manifestacija koje su često prethodile predizbornim političkim skupovima. U tom kontekstu potrebno je spomenuti veće ilahija i kasida, održano u martu 1990, u sarajevskoj dvorani Zetra, u organizaciji Gazi Husrev-begove medrese i Radio-Sarajeva. Svečanost je, prema *Preporodu*, u dvije noći, posjetilo preko 20.000 ljudi. Održana manifestacija je ozvaničila prodor i legitimno prisustvo vjerskog u javnom prostoru.⁴⁸

U ljeto 1990, u otapajućem društveno-političkom kontekstu, obnovljena je i vjersko-kulturna manifestacija Ajvatovica, prije toga posljednji put održana 1947. godine. Nacionalno-kulturna dimenzija ovog hodočašća nazirala se u suptilnom potcrtavanju bosanskog kontinuiteta i

⁴⁶ “Sarajevski proces bio je najorganiziraniji pogrom Muslimana u Bosni i Hercegovini i posljednji pokušaj njihova zatucanja, što ilustruju mnoge činjenice.” Hasan Čengić, “Posljednji eksperiment boljševizma”, *Ogledalo*, god. I, br. 1, (Sarajevo, 11. 1990), 49.

⁴⁷ Početkom 1990-ih, pokušavala se “razotkriti” sekularna tradicija koju su Muslimani prihvatili i koja im je bila nametnuta u toku 45 godina komunističke vlasti, a kojoj je kršćanstvo, kao temelj sekularne evropske kulture, oblikovalo kulturni *background*. “Ramazan u Sarajevu” (Vijesti iz naših džemata), *Preporod*, god. XXI, br. 6/470, (Sarajevo, 15. 3. 1990), 4-5; Nenad Filipović, “Bajrami i jemeci” (Bilješke iz alternativne filologije, Tetki Meleć-hanumi Kulenovički, preuzeto iz *Život*, Sarajevo, br. 12, 12. 1989.), *Preporod*, god. XXI, br. 9/473, (Sarajevo, 1. 5. 1990), 17; “Bajram kao vrhunski događaj”, *Preporod*, god. XXI, br. 10/474, (Sarajevo, 15. 5. 1990), 1; “Imamo svoje blagdane”, *Preporod*, god. XXI, br. 1/465, (Sarajevo, 1. 1. 1990), 13; “Ishranu bez kršenja vjerskih propisa”, *Preporod*, god. XXI, br. 3/467, (Sarajevo, 1. 2. 1990), 1.

⁴⁸ B. Perva, “Sarajevske noći u kojima su se dogodile ilahije i kaside”, *Preporod*, god. XXI, br. 7/471, (Sarajevo, 1. 4. 1990), nenumerisane stranice, umetnute između 10 i 11.

“autentičnog” kulturnog identiteta koji se najprije zrcalio u bogumilstvu, a potom u islamu, vjeri koja se, zbog srodne idejne i duhovne suštine, “prirodno” nakalemila na bosansku herezu:

“Ajvaz-dedo, sufija, vjerovatno rođen u Huvejzu (Iran), došao je u Bosnu kao janičar sultana Mehmeda Fatiha II, osvajača Bosne. Negdje, u ovom kraju Skopaljske doline 36 hiljada bogumilskih porodica skupa prima islam. Sultan im za vjeroučitelja daje Ajvaz-dedu. Bogumili su bili narod (op. a. sic!) čija se sva civilizacija svodi na nadgrobne spomenike, stečke. Nisu gradili zidine, niti gradove. Život su proveli u prirodi koja je za njih bila ‘hram Božiji’, a u blizini vode i pećine. Ajvaz-dedo, sufija koji zelenilo prirode shvata kao dah nutrine Zemlje, nesmetano je mogao prihvatiti bogumilski ‘hram Božiji’ i ibadetiti u njemu.”⁴⁹

Ajvatovica je imala konotacije nacionalno-političkog skupa. O tome govori i podatak da je tokom manifestacije podijeljeno 10.000 primjeraka Programске deklaracije SDA, te da su lokalni inicijativni odbori SDA poticali narod da posjeti manifestaciju.⁵⁰

Ipak, jedan od najbrojnijih i najznačajnijih vjerskih skupova Bošnjaka u predizbornom periodu, sa izrazitom nacionalno-političkom konotacijom, a organizovan od strane Islamske zajednice i Stranke demokratske akcije, bila je dženaza u Foči, klanjana 25. 8. 1990. Dženaza je bila posvećena svim šehidima koji su u toku Drugog svjetskog rata stradali od “četničke kame” na Drinskom mostu, ali i u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine. Podsjećanje na stradanja muslimanskog naroda u Drugom svjetskom ratu, prouzročena istom velikosrpskom nacionalnom ideologijom koja je nadahnjivala srpske nacionalne zborove početkom 1990-ih, bilo je u službi upozorenja da se povijest ne ponovi.⁵¹ Nakon dženaze

⁴⁹ Nedžad Latić, “Ajvatovica drugi put u slobodi”, *Preporod*, god. XXI, br. 13/476, (Sarajevo, 1. 7. 1990), 8-9; “Program Ajvatovice”, *Preporod*, god. XXI, br. 11/474, (Sarajevo, 1. 6. 1990), 5.

⁵⁰ Brka, SDA – *Ljudi i događaji*, 81; Zehrudin Isaković, “Ahiretsko koračanje”, *Valter*, god. III, br. 31, (Sarajevo, 4. 7. 1990), 16-17.

⁵¹ Nedžad Latić, Fahira Fejzić, “Foča, mjesto umiranja i buđenja muslimana”, *Preporod*, god. XXI, br. 17/480, (Sarajevo, 1. 9. 1990), 10-11. Transparenti sa sadržajem “Da se Foča više

održana je i osnivačka skupština Stranke demokratske akcije za Foču, čime se implicitno ukazivalo na potrebu zbijanja redova Bošnjaka i pristajanja uz Stranku demokratske akcije kao jedinog garanta da se povijest neće ponoviti: “Zulfikarpašić je zaključio da se bošnjačkom narodu više nikada neće dogoditi da nas goloruke kolju i da je upravo zbog toga osnovana SDA.”⁵²

Bošnjački narod je, masovnošću svog okupljanja, na pomenutim i drugim zborovima, tokom 1990, ohrabrivao novoizrastajuću političku elitu i davao joj do znanja da je zreo i spreman za promjene. Ipak, ostaje pitanje u kojoj mjeri se on identifikovao sa polivalentnim idejno-političkim anticipiranjima koje je u njegovo ime artikulirala pomenuta politička elita, kao i nacionalno-kulturna i vjerska inteligencija okupljene u SDA i Islamskoj zajednici i oko njih, kao i sa ekskluzivnom simbolikom i retorikom koja je dominirala opisanim skupovima.

Zaključak

Revolucije u Istočnoj Evropi i jugoslavenska društveno-politička, ekonomska i međunacionalna kriza, krajem 1980-ih, stvorile su uvjete za smjenu komunističke idejno-političke paradigme. U pomenutom kontekstu, na zgarištu socijalističkog poretka, javljaju se zagovornici tzv. prirodnog poretka vlasti, tj. nove etnonacionalne i etnocentrične idejno-političke paradigme. Reperkusije te smjene u Bosni i Hercegovini očitovale su se u rastakanju njenog “zamišljenog” kulturnog i društvenog jedinstva koje je od 1960-ih afirmirala bosanskohercegovačka politička elita. Novoizrastajuće političke elite slavile su etnonacionalno jedinstvo, zagovarale obnovu nacionalno-kulturnog i vjerskog identiteta, nacionalni suverenitet i ekskluzivitet. Bošnjačko-muslimanska politička elita, vjerska i kulturna inteligencija dale su svoj osoben doprinos opisanom procesu početkom 1990-ih. U procesu demokratizacije koji

nikada ne ponovi” bili su istaknuti na mnogim mjestima u gradu i na prilazima Foči. Brka, SDA – *Ljudi i događaji*, 141.

⁵² Isto. 143.

je stihijski zaživljavao, te grupe su vidjele šansu za ostvarenje vlastitih idejno-političkih ambicija, šansu za dovršenje procesa “nacionalnog preporoda” Bošnjaka / Muslimana i naposljetku šansu za revitalizaciju vjerskog identiteta kao temelja nacionalno-kulturnog. Utemeljivač Stranke demokratske akcije (SDA), vodeće muslimanske stranke početkom 1990-ih, bila je kohezivna i međusobno solidarna grupa mladomuslimanskih intelektualaca čiji su pripadnici smatrali da je islam nesumnjiv temelj kulturnog identiteta muslimana / Muslimana Jugoslavije. U tom smislu su stranku SDA definirali kao stranku koja okuplja sve pripadnike islamskog kulturno-civilizacijskog kruga unutar Jugoslavije, ili barem one koji su se željeli identificirati sa nacionalno-kulturnom odrednicom Musliman. Pored mladomuslimanskih intelektualaca, doprinos nacionalnom pokretu Muslimana početkom 1990-ih dala je i kulturna inteligencija koja je idejno stasala u vrijeme socijalizma i koja je u nacionalnu odrednicu Musliman učitala socijalističke, sekularne sadržaje te insistirala na kodifikaciji muslimanske nacionalno-kulturne osobenosti. Naposljetku, unutar Stranke demokratske akcije početkom 1990-ih našla se i struja predvođena Adil-begom Zulfikarpašićem koja je zagovarala nacionalnu nominaciju Bošnjak za Muslimane Bosne i Hercegovine, te razvijala diskurs o Bošnjacima kao potencijalnim nosiocima suvereniteta Bosne i Hercegovini, posljedično Bosni i Hercegovini kao njihovoj nacionalnoj državi. Idejna razmimoilaženja u poimanju određujuće suštine muslimansko-bošnjačkog, vjersko-nacionalnog i kulturnog bića, obima “zamišljenog kolektiva”, i Bosne i Hercegovine kao socio-kulturnog i državnog entiteta, potaknula su rasprave unutar muslimanskog nacionalnog pokreta početkom 1990-ih i izazvala njegova cijepanja. Ključnu logističku podršku Stranci demokratske akcije, početkom 1990-ih, pružala je Islamska zajednica koja je bila i ostala ključni medijator u komunikaciji sa narodom. Vjerske manifestacije i obredi koje je početkom 1990-ih organizirala, bili su u službi osnaživanja vjerskog i nacionalno-kulturnog identiteta muslimana / Muslimana / Bošnjaka, kao i u službi SDA predizborne kampanje.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Štampa:

- *Danas*, Zagreb, 1990.
- *Naši Dani*, Sarajevo, 1990.
- *Ogledalo*, Sarajevo, 1990–1991.
- *Oslobođenje*, Sarajevo, 1990.
- *Preporod*, Sarajevo, 1990.
- *Valter*, Sarajevo, 1990.

LITERATURA

Knjige:

- Ademović, Fadil. *Vrijeme uspravljanja Bošnjaka. Atif Purivatra – život i djelo*. Sarajevo: Vijeće kongresa Bošnjačkih intelektualaca, 2002.
- Arnautović, Suad. *Izbori u Bosni i Hercegovini '90, Analiza izbornog procesa*. Sarajevo: Promocult, 1996.
- Behmen, Omer. *Na dnu dna*. Sarajevo: Udruženje “Mladi Muslimani”, 2006.
- Benedikt, Anderson. *Nacija: zamišljena zajednica*. Beograd: Plato, 1998.
- Bougarel, Xavier. “Bosnian Muslims and the Yugoslav idea”, u: *Yugoslavism Histories of a Failed Idea 1918-1992*, ur. D. Djokić. London: Hurst & Company, 2003. Dostupno na: https://www.academia.edu/5535974/Bosnian_Muslims_and_the_Yugoslav_Idea (17. 3. 2019)
- Bringa, Tone. *Biti musliman na bosanski način. Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*. Sarajevo: Dani, 1997.
- Brka, Osman. *SDA – Ljudi i događaji u političkom pokretu Bošnjaka*. Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2007.

- Čančar, Nusret; Karić, Enes (ur.). *Islamski fundamentalizam – šta je to?*. Sarajevo: Mešihat Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 1990.
- Danilović, Rajko. *Sarajevski proces 1983*. Tuzla: Bosanska riječ, 2006.
- Filandra, Šaćir. *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.
- Gellner, Ernest. *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Politička kultura, 1998.
- Kenney, Padraic. *Breme slobode – Istočna Evropa nakon 1989. godine*. Zagreb: Srednja Europa, 2007.
- Mulaosmanović, Admir. *Bihaćka krajina 1971.–1991. (utjecaj politike i političkih elita na privredni razvoj)*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2010.
- Nojman, Iver B. *Upotrebe drugog. “Istok” u formiranju evropskog identiteta*. Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku / JP Službeni glasnik, 2011.
- Pejanović, Mirko. *Through Bosnian Eyes. The Political Memoirs of a Bosnian Serb*. Sarajevo: Purdue University Press, 2002.
- Prguda, Abid. *Sarajevski proces. Suđenje muslimanskim intelektualcima 1983. g. Sabrani dokumenti, II izdanje*. Sarajevo: Abid Prguda, 1990.
- *Programska deklaracija Stranke demokratske akcije*. Sarajevo: Inicijativni odbor za osnivanje Stranke demokratske akcije, 1990.
- Purivatra, Atif i drugi. *Muslimani i bošnjaštvo*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991.
- Said, Edvard V. *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2008.
- Sorabji, Cornelia Katharine. *Muslim identity and islamic faith in Sarajevo*. (Thesis submitted in candidature for the Ph.D. degree in Social Anthropology). Cambridge: Kings College, 1989. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/35722008_Muslim_identity_and_Islamic_faith_in_Sarajevo (15. 1. 2019)
- Tasić, David (ur.) *Bosna i bošnjaštvo*. Sarajevo / Ljubljana: “Karantinja”, 1990.

Članci i rasprave:

- Imamović, Mustafa. “O historiji bošnjačkog pokušaja”, u: Atif Purivatra i drugi. *Muslimani i bošnjaštvo*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991, 33-70.
- Isaković, Alija. “Bošnjak ili Musliman”, u: *Bosna i bošnjaštvo*, ur. D. Tasić. Sarajevo / Ljubljana: “Karantanija”, 1990.
- Lucić, Iva. “In the service of the nation: intellectual’ articulation of the Muslim national identity”. *Nationalities Papers*, Cambridge: Cambridge University Press, Vol. 40, No. 1, January 2012, 23-44.
- Rusmir Mahmutćehajić. “Bošnjaci i/ili Muslimani?”, u: Atif Purivatra i drugi. *Muslimani i bošnjaštvo*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991, 73-113.
- Mulaosmanović, Admir. “Nacionalni identitet u kontekstu izraženog regionalnog identiteta i političkih potresa u Bihaćkoj krajini”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. H. Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, 137-152.
- Omerčić, Edin. “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova (1992–1995)”. *Historijska traganja*. Sarajevo: Institut za istoriju, 13, 2014, 9-134.
- Omerika, Armina. “The Role of Islam in the Academic Discourses on the National Identity of Muslims in Bosnia and Herzegovina, 1950–1980”. *Islam and Muslim Societies: A Social Science Journal*, New Delhi: Serials publications, Vol. 2, No. 2, 2006. Dostupno na: <https://www.muslimsocieties.org/Vol2-2/Vol2-2-311.pdf> (7. 4. 2019)
- Purivatra, Atif. “O nacionalnom fenomenu Muslimana”, u: Atif Purivatra i drugi. *Muslimani i bošnjaštvo*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 1991, 13-30.
- Repe, Božo. “Slovenija i Slovenci u Jugoslaviji. Zašto su ušli i zašto su izašli: tri slovenačke odluke o jugoslovenstvu”, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, ur. S. Biserko. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017, 172-199.

- Veladžić, Sabina. “Homogenizacija Bošnjaka kroz Preporod 1990.”, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. H. Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2009, 190-192.
- Veladžić, Sabina. “Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem osamdesetih godina 20. stoljeća – ‘stvaranje preduslova’ za tronacionalnu dezintegraciju”. *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 7, 2011, 201-229.
- Veladžić Sabina. “Kretanje ka nultnoj tački – politički narativ SDA 1990-1992. kao temelj kulture sjećanja Bošnjaka”, u: *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti*, (Zagreb: Disput, 2011), 299-312
- Zulfikarpašić, Adil. “Bošnjaštvo – šansa ili bauk?”, u: *Bosna i bošnjaštvo*, ur. D. Tasić. Sarajevo / Ljubljana: “Karantanija”, 1990, 3-6.

Neobjavljeni radovi:

- Veladžić, Sabina. *Bošnjaci u Bosni i Hercegovini od 1990. do 1992. godine: Uzroci i sredstva nacionalne homogenizacije*. Rukopis magistarskog rada odbranjenog na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 7. 9. 2011.
- Veladžić, Sabina. *Bosna i Hercegovina i njeni nacionalno-kulturni fenomeni u javnim, kulturnim i naučnim raspravama i publicistici (1967–1974)*. Rukopis doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 17. 5. 2018.

Summary

Creators of the Bosniak society within Bosnia and Herzegovina at the beginning of the 1990s

The revolutions in Eastern Europe, as well as the Yugoslav socio-political, economic and inter-ethnic crisis, in the late 1980s, created conditions for the change of the communist ideological, and therefore political paradigm. In the aforementioned context and at the dusk of the socialist order, advocates of the so-called natural order of government arise, pleading for the national unity, sovereignty, restoration of national, cultural and religious identity, and celebrating national exclusivity. Repercussions of that historical turn over in Bosnia and Herzegovina were evident in the dissolution of its “imagined” cultural and social unity, which has been promoted by the B&H political elite since the 1960s. The Bosniak/Muslim political elite, religious and cultural intelligentsia made their contribution to the described process. In the spontaneously revived democratization process, these groups saw a chance to realize their own ideological and political ambitions, to complete the process of “national revival” of their community, and finally to revitalize religious identity as a basis for national and cultural identity of Muslims/Bosniaks. Founder of the Party of Democratic Action (SDA), the leading Muslim party at the beginning of 1990s, was a cohesive group consisted of the mutually loyal Young Muslim intellectuals who believed that Islam was undoubtedly the basis of cultural identity of Muslims in Yugoslavia. In that sense, they defined SDA as a party that gathered all the members of the Islamic cultural and civilizational circle within Yugoslavia, or at least those who wanted to identify themselves with national and cultural nomination Muslim. Significant contribution to Muslim national movement in the early 1990s gave secular Muslim cultural intelligentsia, which, being ideologically shaped during socialism, from the beginning of 1960s, insisted on codification of separate Muslim national and cultural identity and tried to give secular content to the Muslim national

nomination. Finally, there was a group, within SDA, in the early 1990s, led by Adil Zulfikarpašić, which pleaded for the national nomination of Bosniak for Muslims of Bosnia and Herzegovina, and developed a discourse on Bosniaks as potential holders of Bosnia and Herzegovina’s sovereignty, consequently about Bosnia and Herzegovina as their national state. The conceptual divergence in understanding of the defining essence of the Muslim/Bosniak religious, national and cultural being, of the extent of the “imagined community”, and of Bosnia and Herzegovina as a socio-cultural and state entity, sparked debates within the Muslim national movement in the early 1990s and caused its cleavage. Main logistical support for the Party of Democratic Action, in the early 1990s, was provided by the Islamic Community, which remained the key mediator in communication with the common people. Religious manifestations and ceremonies that Islamic community organized in the early 1990s were to empower the religious and national identity of Muslims/Bosniaks, as well as to support the SDA electoral campaign.